

elvi igénye és gyakorlata annak, hogy az irodalomtörténeti elemzéskor a stílus kategóriákat történeti-filozófiai értelemben kezeljék a kutatók, s hogy ne nyugodjanak bele egész századokat egybeemelő „stílusok” megállapításába.

Az olasz Settecento-kutatás teljesen kikerült a nemzeti és a provinciális felfogás korlátai közül, s összehasonlító-tudománytörténeti gyakorlatával lényegében a legrendszerezettebben, nagy lendülettel fejlődő nyugat-európai irodalomtörténetírás első vonalába került.

Szőke György—T. Halász Mária

A XVIII. SZÁZAD OROSZ IRODALMA AZ ÚJABB SZOVJET IRODALOMTÖRTÉNETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A XVIII. század orosz kultúrájának történetét szellemesen hasonlítja a kor egyik jeles kutatója, A. Sz. Orlov a felvilágosodás századában oly divatos labirintusszerű kertekhez, amelyek sétára csábítanak, de kanyargós ösvényein könnyen el is tévedhet a járókelő.¹ Mutatis mutandis, sok tekintetben áll ez a XVIII. század orosz irodalmának kutatásaira is.

Az utóbbi éveknek — elsősorban az SZKP XX. kongresszusa óta eltelt időszaknak² — a XVIII. század irodalmára vonatkozó kutatásai méltán tekinthetők egy objektivebb, tisztultabb, átfogó irodalomszemlélet kezdetének.

Ne tévessze meg az olvasót, hogy kezd t r ő l szölvünk: ezen nem a pozitív hagyományok hiányát értjük, nem is azok hallgatóságos lebecsülése lappang e megjelölés mögött, de ugyanakkor nem is kívánnánk túlértékelni az adott periódusban megjelent munkák jelentőségét. Szokatlanul — és tegyük hozzá: örvendetesen — problémadús kezdet ez, amely előkészítheti a XVIII. század orosz irodalmáról egy reális, átfogó kép kialakulását, s ezzel együtt az orosz irodalomtörténet egészébe való szervezettebb beillesztését. S ezen túlmenően: az elmúlt évek kutatásait azért is tartjuk különösen figyelemreméltónak és vonzóknak, mert egyre inkább, s egyre sokoldalúbban merülnek fel bennük az adott korszak más népek irodalmával történő, elfogultságtól mentes, az orosz irodalmat az európai irodalmakhoz fűző kontakt és tipológiai kapcsolatok objektív értékelésének igénye.

Furcsa, de nagyon is érthető módon a XVIII. századdal foglalkozó orosz irodalomtörténeti munkák egyik alapvető kérdése azonos a bennük tárgyalt korszak irodalmának egyik fő problémájával: s ez az Európához, illetve az európai irodalmakhoz fűződő viszony. Nagyonbízott ki nem mondottan ott feszül ez a kérdés az Európára ablakot nyitó Nagy Péter korának, s az egész századnak irodalmában, s a XIX. századtól kezdődő irodalomtörténeti igényű felmérés, illetve értékelés alapkérdése is — hol kimondva, hol éppen kimondatlanságával, a probléma megkerülésével bizonyítva annak fontosságát — az orosz és az európai irodalom kapcsolata. S önálló problémaként, de az előbbivel nagyon is szoros összefüggésben — a társadalmi fejlődésben elfoglalt helye.

A probléma természetesen nem csupán az irodalmat érinti: ha valahol, úgy itt igazán szükséges a kor történetével, kultúrtörténetével, művészettörténetével és — nem utolsósorban — filozófiatörténetével való egybevetés, s jelentkezik a mindezeket számba vevő komplex kutatások igénye is. Talán éppen ezek hiánya, illetve a — látszólag e hiány ellenpólusaként jelentkező, a valóságban ugyanazt az egyoldalú és elszigetelt, szubjektív szemléletet eredményező — mechanikus egybekapcsolás okozta és részben még okozza is a félreértések és félremagyarázások jelentős részét.

A nemritkán már „nyugat-európa-centrikussággá” szűkülő európacentrikusság az utóbbi években örvendetesen oldódik, illetve tágul. Az irodalomtörténészek egyre nagyobb figyelmet fordítanak — elsősorban természetesen az érdekelt országokban — a kelet-európai irodalmak sajátos vonásaira, egymással történő szembesítésükre. Az azonos jelenségek egybevetése, a párhuzamok kimutatása és értékelése szükségszerien terjed ki az egyezések felmérése mellett a törvényszerű eltérések figyelembevételére is. Szükséges és fontos Kelet-Európa népei irodalmának közös, a nyugat-európai irodalmakétól eltérő vonásainak összegezése — s ennek éppen a legutóbbi években lehattunk tanúi —, de legalább ennyire lényeges, hogy az egyes kelet-európai irodalmakat is szembesítsék egymással, nem utolsósorban a tárgyalt korszak kapcsán.

¹ XVIII. vek. Szbornyik I. Moskva—Leningrád, 1935. 5.

² Ezt az 1956-os dátumot korszakhatárként kezeli alapvető historiográfiai munkájában P. BERKOV is: Vvegyenyije v izucsenvije izstorii ruzskoj literatury XVIII veka. csaszty I. Ocserk literaturnoj izstorio-grafii XVIII veka. Leningrád 1964. 231.

A XIX. század orosz kritikusaiknak — elsősorban a forradalmi demokratáknak — alább részletesebben taglalt, önmagában ha nem is mindig kifejezetten elítélő, de legalábbis gyanakvó véleményalkotása a XVIII. századi orosz irodalomról például nyilván rokonítható — bár korántsem azonosítható — Erdélyi Jánosnak a magyar klasszicizmusra vonatkozó szemléletével. Mindkét esetben a — kellő perspektíva hiányában — irodalomtörténeté még nem higgadt kritikának kora haladó, új irodalmi jelenségei iránt érzett féltékeny szeretete következményeként fogható fel ez a nyilván szubjektív véleményalkotás. Más kérdés, hogy a továbbiakban az orosz irodalomtörténetírást a magyarénál jóval jelentősebben determinálta ez az elfogultszemlélet: ennek magyarázata nem lenne érdektelen a magyar irodalomtörténetírás szempontjából sem.

Hogy az orosz irodalomtörténetírásnak a XVIII. század értékelésében sok tekintetben jóval súlyosabb problémákat kellett — és kell — megoldania, mint a magyarénak, elsősorban objektív okokkal magyarázható. Az idegen, Habsburg-uralom alatt álló magyarok irodalmában nemzet és haladás ügye a felvilágosodás korában jóval egyértelműbben függ össze, mint Oroszországban. Az orosz irodalomtörténet számára nemcsak a XIX. században, de mindössze pár évtizeddel ezelőtt — sőt, bizonyos mértékben még napjainkban is — problémát jelentett, illetve jelent a felvilágosult abszolutizmust támogató, nemritkán az orosz (tehát nemzeti) uralkodót ódáiban dicsőítő alkotók megítélése, de az azokkal szemben fellépő íróké is: tulajdonképpen itt a forrása a politikai haladást a realizmussal mechanikusan azonosító, s azt nemritkán a klasszicizmussal szembeállító, nem csupán irodalmiatlan, de történelmietlen szemléletnek is, melyet ugyancsak nem oly régen sikerült leküzdeni.

Bár látszólag témánkon kívül esik, a mai szovjet irodalomtörténészek XVIII. századnak szentelt írásainak értékelése, de akárcsak ismertetése során nem lehet megkerülni azokat a részint távolabbi, részint csaknem közvetlen előzményeket, amelyek jötteig determinálták a kor irodalmának szentelt írásokat, s amelyek felmérése csupán a legutolsó időben jutott, illetve jut el a jőző és higgadt felmérés stádiumába.

Távolabbi előzményeként a XIX. század orosz forradalmi demokratáinak a XVIII. századról alkotott, messzemenően nem egységes és következetes, nemritkán és egy ugyanazon kritikus oeuvre-jén belül önmaguknak is ellentmondó értékelései tekintendők. Belinszkij, aki elsőként tesz kísérletet egy higgadtabb irodalomtörténeti koncepció kidolgozására — s ez tulajdonképpen szinte valamennyi utána következő irodalomtörténetnek bizonyos mértékig alapul szolgált — nyilván a haladó kortárs irodalom — elsősorban Puskin és Gogol irányzata — védelmében „idegen talajból átültetett növénynek” tekinti a XVIII. század orosz irodalmát (mindenekelőtt az 1834-ben keletkezett „Irodalmi álmódosások”-ban), uralkodó stílusirányzatát a pszeudoklasszicizmusban véli megtalálni, s bár e nézetei később pozitív irányban változtak, mégis, e véleménye igen időtállóan bizonyult: ezeket a meghatározásokat szinte változatlan formában megtalálhatjuk még a századunk első évtizedeiben megjelent művekben is.

A kortárs irodalommal történő szembesítés során Csernisevszkij is, Dobroljubov is — találó, s napjainkban is érvényes megállapításaik mellett — érezhetően lekezelik ezt a korszakot. (Legalábbis — s ez nem érdektelen — az orosz irodalom vonatkozásában: az orosz felvilágosodás tulajdonképpeni lényegét fel nem ismerő Csernisevszkij egyik legjelentősebb munkájában időtálló, igaz és vonzó portrét rajzol Lessingről!) Ma már egyre határozottabban úgy látjuk, hogy e rendkívül jelentős kritikusok részint objektív nehézségek következtében — nem utolsósorban a korabeli forráskutatás alacsony színvonalára gondolunk —, de főként azért, mert saját koruk viszonyaiból kiinduló irodalomkritikájuk nem higgadt le irodalomtörténeti szintézissé, inkább csak felvetették e korszak — a XVIII. század — alapvető problémáit, de nem tudták reálisan és objektíven felmérni s értékelni azokat. Ne feledjük, hogy még Csernisevszkij is egy kétségkívül materialista, de jellegzetesen premarxi álláspontot képvisel, igaz, rendkívül magas szinten. Nem az ő hibájuk, hogy a későbbiekben gyakran kellő kritika nélkül, mechanikusan tették meg a forradalmi demokraták álláspontját a marxista irodalomtörténetírás alapjának, s ilymódon nem csupán értékkálló eredményeik, de — saját koruk viszonyaival magyarázható — tévedéseik is hosszú ideig kihatással voltak a szovjet irodalomtörténetírásra.

*

A szovjet korszak kutatásainak rövid jellemzését két kiemelkedő irodalomtörténeti teljesítmény jellemzésével kell kezdenünk, bizonyos mértékben a kronológiai sorrendet is megbontva. Nem a kritikátlan elfogultság és a túlértékelés szándéka vezet bennünket: mindkét szerzőt nemcsak a hódolat, de a bírálat is illelheti, mégis, ők azok, akik — érzésünk szerint — a legtöbbet tették a XVIII. század irodalmának elismerése és történetének objektív fel-
dolgozása érdekében.

G. A. Gukovszkij (1902–1950) az orosz formalista iskola szellemében, de önálló koncepcióval fordul a XVIII. század irodalmának kérdései felé. Az elsők egyike, aki az irodalmi műveket mint struktúrákat szemléli, s a klasszicizmus jellemző műfajainak elemzésén keresztül³ jut el a XVIII. századi irodalom reális képének előbb vázlatos,⁴ majd részletesebb⁵ megrajzolásához. (Ez utóbbi műve igen sokáig egyetemi tankönyvként is használatos volt.) A harmincas éveiben — mai kifejezéssel élve — „kétfrontos harcot” vívott egyrészt az akadémikus irodalomszemlélet továbbélése, másrészt számos szovjet irodalomtörténész által képviselt leegyszerűsítő tendenciák ellen. Határozottan kijelenti, hogy nem a sokak által felfedezni vélt „polgári individualizmuson” alapul az orosz felvilágosodás költészete, — bár felfogása, melyet ezzel a vulgarizáló elvvel szembeállít, ma már vitathatónak tűnik: a téren és időn kívüli esztétikai szép racionalista koncepciójában véli felfedezni a kor irodalmának alapvető sajátosságát.⁶ A rész kutatásokban való jártassága nem akadályozta, de mintegy előfeltétele volt annak, hogy kidolgozza a XVIII. századi orosz irodalom történetének határozott, elvi koncepcióját, amely nem megfellebbezhetetlenségével, hanem éppen problémafelvető jellegével adott — és ad ma is — rendkívül sokat az irodalomtörténetnek.⁷ A leningrádi Insztyitut ruszkoj lityeraturi (Puskinszkij dom) XVIII. századi osztályának vezetőjeként, s a leningrádi egyetem professzoraként végzett áldozatkész tudománysszervező tevékenysége sem lebecsülhető.

Nem véletlen, hogy Gukovszkijban (aki a sztálini időszak törvénytelenégei következtében viszonylag fiatalon meghalt) sok tekintetben mesterét tiszteli a nála idősebb P. N. Berkov professzor, a szovjet irodalomtudomány hazánkban is járt egyik „nagy öregje”. A legutóbbi évtizedek kutatásai közül az ő munkái emelkednek ki elsősorban. Tevékenysége a XVIII. század orosz irodalomtörténetének szinte valamennyi területét felöleli. Lomonoszov-ról írt egykori akadémiai doktori disszertációja⁸ nem csupán úttörő jelentőségű: a nagy orosz költő irodalomtörténeti helyének Berkov által történt kijelölése és méltatása mindmáig időtállóan bizonyult. S ugyanakkor azon kevesek közé tartozott, akik filológiai józanságukat nem veszítették el Lomonoszov jelentőségének elvtelen eltűzése idején sem. Az orosz felvilágosodás problematikájának szentelt izgalmas vita fő kezdeményezője,⁹ s ezzel szoros összefüggésben ő elevenítette fel a XVIII. századi orosz irodalmat a XIX. századéhoz kapcsolódó szálak és tendenciák Belinszkij által felvetett (és — mint erre fentebb utaltunk — igen szubjektíven értékelt), de utána sajnálatos módon elsikkadt kérdéskomplexumát.

Az irodalmi stílusirányzatoknak a szovjet irodalomtörténetben részben leegyszerűsített, részben túlbonyolított szemléletét elsősorban ő igyekezett — és igyekeztek — reális alapokra helyezni. E tekintetben legérdekesebb, legvonzóbb, de egyben legvitathatóbb tanulmányát az orosz klasszicizmus problematikájának szentelte.¹⁰ S e problémakörnél nem ért kissé hosszasan elidőznünk. A szovjet irodalomtudományban — s a művészettörténetben nem kevésbé — a klasszicizmus fogalmát hol rendkívül leszűkítették, hol — gyakrabban — már-már „parttalan” kategóriaként kezelték. (A „barokk” megjelölés hosszú ideig csaknem tabunak számított: nemcsak az irodalomban — ahol a kérdés valóban elég bonyolult —, de még az építészetben is a legnyilvánvalóbban barokk jellegű alkotásokat „klasszicistának” nevezték; Berkov is utal arra fentebb említett művében, hogy a probléma tisztázása elsősorban külföldi tudósok — többek közt a Nyugat-Németországban élő D. Csizsevskij és a magyar Angyal Endre — érdeme, — igaz, hogy Berkov nem ért egyet velük; egyébként ezt a két nevet megemlíti a kérdés kapcsán egyik legutolsó könyvében D. Lihacsov is.¹¹

A harmincas években például a Nagy Szovjet Enciklopédiába írt cikkében V. R. Grib¹² — mintegy az általánosan uralkodó véleményt kifejtve — a klasszicizmus lényegét csupán az antik ideálok utánzásában véli fellelni, — s ezzel a nézetével korántsem állott egyedül. Grib a továbbiakban a klasszicizmus „udvari” és „polgári” irányzatát különbözteti meg, s az orosz klasszicizmust sommásan az előbbihez sorolja.

³ GUKOVSKIJ G.: O szumarokovszkoj tragegiji. „Poetika”. 1926. vüp. I. 67–80. — Ua. Iz isztorij ruszkoj odi. Uo., 1927. vüp. III., 129–146.

⁴ GUKOVSKIJ G.: Ocserki po isztorii ruszkoj lityeraturi XVIII veka. Moszkva–Leningrád 1936.

⁵ GUKOVSKIJ G.: Puskzkaja lityeratura XVIII veka. Moszkva 1939.

⁶ GUKOVSKIJ G.: Za izucsenyje XVIII veka. In: Lityeraturnoje naszledstvo t. 9–10. Moszkva–Leningrád 1933.

⁷ Problemi izucsenija ruszkoj lityeraturi XVIII veka. In: XVIII vek. szbornyik 2. Moszkva–Leningrád 1940.

⁸ BERKOV P.: Lomonoszov i lityeraturnaja polemika jego vremenij. 1750–1765. Moszkva–Leningrád 1936.

⁹ Problemi ruszkoj Proszvecsenija v lityerature XVIII veka. Moszkva–Leningrád 1961.

¹⁰ BERKOV P.: Problemi izucsenija ruszkoj klasszicizma. In: XVIII vek. Szbornyik 6. Epoha klasszicizma. Moszkva–Leningrád 1964. 5–29.

¹¹ LIHACSOV D.: Cselovjek v lityerature drevnyej Ruszi. Moszkva–Leningrád 1958.

¹² Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedija. t. 32. Moszkva 1936.

Ezt az „egységes” klasszicizmus-konceptiót váltja fel a II. világháború után a „nemesi klasszicizmus”, a „felvilágosult klasszicizmus”, a „neoklasszicizmus” stb. együttélésének túlságosan tarkára sikerült képe a szovjet irodalomtudományban. Míg régebben a klasszicizmus sokak szerint a XVIII. század második felétől csaknem a XIX. század közepéig létezett Oroszországban, az 1940–50-es években az a nézet vált uralkodóvá, mely szerint az orosz klasszicizmus mindössze harminc-nyolcvan évig uralkodott a XVIII. század derekán. A probléma csak bonyolódott azzal, hogy a haladó, felvilágosult eszmeiséget feltétlenül a realizmussal asszociáló, sőt, ahhoz kötő nézetek uralomra jutásával a korábban „felvilágosult klasszicizmusnak” keresztelt stílusirányt „felvilágosult realizmusnak” kezdték nevezni.¹³ (Félreértések elkerülése végett: érzésünk szerint nem az ún. „nagyrealizmus-konceptió” került itt előtérbe, hiszen a realizmust az említett szerzők is inkább stílusirányzatként fogják fel, — inkább a realizmus fogalmának ködös meghatározatlansága jelentkezett ezekben a munkákban.) A felvilágosodás eszmeiségének értékelése ekkor tehát mintegy az ellenkező végletbe csapott át: „udvariból” egyszerre a realizmus alapjává vált. A zürzavart csak növelte a „módszer”, „stílus”, „irányzat” kategóriáinak szétválasztása körül éppen ez idő tájt meginduló széleskörű vita.^{13a}

A barokk fogalma, amely ugyancsak ekkor vált a kutatások egyik középpontjává, mintegy „körülölelte” a klasszicizmust: a régi orosz irodalommal foglalkozó D. Lihacsov a klasszicizmust megelőző jelenségként értékeli a barokkot,¹⁴ míg mások — főként külföldi szerzők — a klasszicizmust követő stílusiránynak vélik.

Berkov igen kategórikusan kíván rendszert teremteni a rendszertelenségben, s „sebészi megoldást” javasol: mivel a klasszicizmus fogalma és elnevezése csak bonyolítja a helyzetet, el kellene tekinteni használatától. Bármily meggyőző is a fogalomzavar Berkov által adott jellemzése, bármennyire rokonszenves is a problémák tisztázásának igénye, e végkövetkeztetésével — megértve és méltányolva indokolt szkepticizmusát — nehezen érthetünk egyet, mert félsz, hogy ezáltal valóban igen zavaros fűrődővízzel együtt a gyermekeket is kiöntենék.

A XVIII. század irodalmával foglalkozó kutatóknak hatalmas segítséget jelent Berkov három kötetre tervezett *Bevezetése a XVIII. századi orosz irodalom történetébe*, melynek eddig megjelent első része a XVIII. század irodalmi historiográfiáját tekinti át.¹⁵ A második kötet a forráskutatásoknak, a harmadik pedig a XVIII. századi orosz irodalomtörténet problématikájának lesz szentelve. A művet a szerző Gukovszkij emlékének ajánlja. Berkov kronológikus sorrendben tekinti át a XVIII. század irodalmával foglalkozó munkákat. A fejezet-címek tehát egyben periodizációs határokat is jeleznek: az első fejezet magában a XVIII. században írott műveknek van szentelve, a második a XIX. század első harmadát — és első-sorban Puskit — taglalja, a harmadik fejezetben a XIX. század 30–40-es éveinek irányzatait méltatja a szerző, Belinszkij állítván — joggal — a középpontba, a következők — negyedik fejezet Herzen, Csernisevskij és Dobroljubov munkáinak ismertetését tartalmazza, az ötödik — a XIX. század második felében virágzó „akadémikus” irányzatot, a hatodik a századforduló polgári nézeteit. A hetedik fejezet mintegy átmenetet képez a szovjet korszakhoz: Plehanov és Lenin munkásságát taglalja, a nyolcadik — az 1917-től 1932-ig terjedő periódust (1932 azért határhoz, mert ekkor oszlatták fel a „balos” irodalmi szervezeteket, melyek természetesen az irodalomtörténetírásra is kihatással voltak), a kilencedik — 1941-ig, a háború kezdetéig, a tizedik fejezet a valóban mérföldkövet jelentő XX. kongresszussal zárul, míg az utolsó, tizenegyedik fejezet az 1956 óta eltelt időszakot tárgyalja.

A műnek már eddig megjelent első kötete is rendkívül hasznos, tanulságos és úttörő jellegű. S nem csupán a XVIII. századi orosz irodalom vonatkozásában az: a Szovjetunióban az utóbbi években számos olyan, egyes írónak szentelt, bibliográfiai szereléssel ellátott mű jelent meg, amely témák szerint csoportosítva tárgyalja azok munkásságát, de inkább csak az ismertetés, az annotált bibliográfia szintjén. Berkov könyvének kívül csupán a Puskin életműve feldolgozásának szentelt nagytérjedelmű munka¹⁶ vállalja az ismertetésen túlmenően az értékelés nem könnyű feladatát is. Nyilván felesleges méltatni, hogy Berkov e műve milyen könnyebbséget jelent és milyen lehetőségeket nyújt a kutatóknak és érdeklődőknek, ahogy

¹³ Például: MAKOGONYENKO G.: Russzkoje Proszvescsenyije i lityeraturnije napravlenija XVIII veka. „Russzkaja lityeratura”, 1958. 4., valamint G. MAKOGONYENKO és J. LOTMAN tanulmányai a Problemi Proszvescsenyija v russzkoj lityerature XVIII veka c. kötetben, Moszkva 1961.

^{13a} Például: SZOKOLOV A.: Lityeraturnoje napravlenijje. „Izvesztija AN SzSzsZr. Otyyelenyija lityeraturi i jazika.” 1962. 5., BUROV A.: Csto takoje sztyil? „Voproszi Lityeraturi”, 1962. 11., PETYELIN N.: Metod, napravlenijje, sztyil. Moszkva 1963. stb.

¹⁴ LIHACSOV D.: K voproszu o zarozgyenijij lityeraturnih napravlenij v russzkoj lityerature. „Russzkaja lityeratura”, 1958. 2.

¹⁵ BERKOV P.: Vvegyenyije v izucsenyije russzkoj lityeraturi XVIII veka. csaszty I. Ocserk lityeraturno izstoriografii XVIII veka. Leningrád 1964. — Magyar nyelvű ismertetése: KIRÁLY Gy. — TÉTÉNTI M.: FK 1967. 1–2. sz.

¹⁶ Puskin, Itogi i problemi izucsenyija. Moszkva—Leningrád 1966.

az a fájdalmas hiányérzet is érthető, amelyet mind az orosz irodalom egyéb korszakait, mind a magyar irodalmat illetően ébreszt e könyv az olvasóban. Hogy következtetése számos esetben vitathatók, érthető, s semmit sem von le értékéből: azt már inkább sajnáljuk, hogy az értékelés helyenként ismertetésbe csap át, s a szerző az egyes művek és viták — sőt, egyes kritikások és irodalomtörténetesek — vonatkozásában túllontul óvatossá válik. Vonatkozik ez nem utolsósorban a forradalmi demokráta kritika megítélésére — tanulmányunk elején történő méltatásuk éppen ezért tér el helyenként igen erősen a Berkovétól —, de más szerzőkre és korszakokra is. E mű számos kötelezettségük alól felmenti jelen tanulmány szerzőit, de ugyanakkor szükségessé teszi állásfoglalásukat az újabb szovjet irodalomtörténet egyes vonatkozásai kapcsán.

Különösen Berkov idézett könyvének legutolsó, az elmúlt évtized kutatásainak szentelt fejezete marad meg inkább csak az ismertetés szintjén. Hasonló szellemben fogant Berkov és Szerman egyik nemrég megjelent közös összefoglaló tanulmánya a XVIII. századi orosz irodalom tanulmányozásáról a szovjet korszakban: ez a szovjet irodalomtudomány ötven évének szentelt kötetben látott napvilágot.¹⁷ S meg kell említenünk egy, a legutóbbi hónapokban megjelent, nélkülözhetetlen művet is: a XVIII. század irodalmának, illetve az azokkal foglalkozó írásoknak igen gondosan szerkesztett, s ha teljesnek nem is nevezhető, de gyakorlatilag csaknem minden igényt kielégítő bibliográfiáját.¹⁸

Az összefoglaló jellegű művek közül meg kell még említeni D. Blagoj egyetemi tanárkönyvként is használatos, több kiadást megért művét,¹⁹ valamint a Gorkij Világirodalmi Intézet gondozásában megjelent háromkötetes orosz irodalomtörténetnek a XVIII. századdal foglalkozó részeit.²⁰ Az előbbi ma már sok tekintetben túlhaladott, az utóbbi — a XVIII. századdal foglalkozó részek szerzői P. Berkov, K. Pigarjov és N. Sztjepanov — már megjelenése pillanatában is bizonyos mértékig az volt. S bár ez az összefoglaló jellegű munka szakítani kívánván a tradíciókkal, nem monografikus fejezetekre oszlik, hanem kisebb korszakokként tárgyalja „az irodalom egésze történelmi mozgásának általános képét”, — legalábbis az előszóban jelzett szándék ez lenne, — eklektikus jellege miatt éppen ennek a feladatnak nem tud kellő mértékben eleget tenni. Berkov fentebb említett historiográfiai munkájában önkritikusan utal arra, hogy nem tekinthető véletlennek e mű hűvös fogadtatása.²¹

*

Még a harmincas évekd erekén — nem utolsósorban a már fentebb méltatott Gukovszkij kezdeményezése folytán — indul meg a XVIII. vek elnevezésű sorozat, melynek napjainkig megjelent öt kötete érdekes képet rajzol az adott korszak főbb problémáiról, illetve azok megközelítéséről. Az 1935-ben megjelent első kötet²² a főbb feladatokat vázolja fel, a közvetlenül a háború előtt megjelent, Gukovszkij szerkesztette második kötet²³ már számos elvi kérdést vet fel. A háborús évek hátráltatták a további munkálatokat, így a következő, harmadik kötet csak 1958-ban látott napvilágot.²⁴ Ez utóbbit már viszonylag gyorsan követték a többiek: ezek mind Berkov szerkesztésében jelentek meg.²⁵

E sorozattal párhuzamosan, azt kiegészítve egyéb gyűjteményes tanulmánykötetek is megjelentek, általában egy-egy problémakörre profilizálva.

A korszakkal foglalkozó tanulmánygyűjtemények, de az egyes írók tevékenységét méltató monográfiák is arról tanúskodnak, hogy a kutatások megindulásakor a szovjet irodalomtörténetesek elsősorban a XVIII. századi orosz irodalom önálló jellegét kívánták bizonyítani, nem mindig a legerősebb és a legmeggyőzőbb módon.

A legutóbbi évtizedekben azonban főként a korszakkal kapcsolatos elméleti kérdések tisztázása került a kutatások középpontjába, mindenekelőtt pedig az orosz felvilágosodás problematikája. Ennek időszerűségét bizonyítják a felvilágosult eszmeiség kialakulása, kronológiai határai és tartalma körüli viták. A már többször idézett Berkov professzor különbséget tesz felvilágosult eszmeiség és a felvilágosodás között: ez utóbbit Oroszországban 1760 és 1780 között látja megvalósulni, s szerinte ez a felvilágosult eszmeiség egyik korszaka. Maga a felvilágosult eszmeiség fogalma Berkov szerint egy olyan eszmei-filozófiai áramlat,

¹⁷ Szovjetszkoje lityeraturovegyenyije za 50 let. Leningrád 1968. BERKOV P., SZERMAN I.: Russzkaja lityeratura XVIII veka. 65–78.

¹⁸ Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Bibliograficeszkij ukazatel. Moszkva–Leningrád 1968.

¹⁹ BLAGOJ D.: Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Moszkva 1960.

²⁰ Isztorija russzkoj lityeraturi v trjoh tomah. t. I. Moszkva–Leningrád 1958.

²¹ BERKOV P.: Vvegyenyije... 232.

²² XVIII vek. Szbornyik 1. Moszkva–Leningrád 1935.

²³ XVIII vek. Szbornyik 2. Moszkva–Leningrád 1940.

²⁴ XVIII vek. Szbornyik 3. Moszkva–Leningrád 1958.

²⁵ XVIII vek. Szbornyik 4. Moszkva–Leningrád 1959.; XVIII vek. Szbornyik 5. Moszkva–Leningrád 1962.; XVIII vek. Szbornyik 6. Moszkva–Leningrád 1964.

amely különböző gazdasági és jogi reformokért száll sikra, olyan történelmi időszakban, amikor a termelési erők különösen igénylik a természettudományok fejlődését. Kezdetét a XVII. század végére teszi, tehát mintegy megelőzi a felvilágosodást, majd azzal párhuzamosan halad.²⁵ Ezzel az állásponttal erősen vitatkozik G. Fridlender és J. Szerman.

Említettük már a felvilágosodás íróinak különböző megítélését, s főként a realizmushoz fűződő kapcsolatuk sokféle értékelését. Mind gyakrabban emlegetik az orosz realizmus képviselői gyanánt nemcsak főként a haladó nézeteiért realistává „kinevezett” Ragyiscsevet, de Novikóvot, Fonvizint és másokat is. Leghatározottabb formában G. P. Makogonyenko tanulmánya képviseli ezt a nézetet egy, az orosz felvilágosodás problematikájának szentelt gyűjteményes kötetben.²⁶ Ugyanebben a tanulmánygyűjteményben találjuk többek közt J. M. Lotman érdekes tanulmányát — a szerző hazánkban inkább csak mint egy strukturális poétika írója ismeretes — a felvilágosodás és a realizmus kapcsolatáról.

Az újabb, egyes íróknak szentelt monográfiák közül a már említett Makogonyenko Ragyiscsevről, valamint Fonvizinről²⁷ egy másik termékeny kutató, A. V. Zapadov Gyerzsavinről és Lomonoszovról írt monográfiákat, az utóbbi években.²⁸ Lomonoszov születésének 1961-ben megünnepeelt 250. évfordulójára egyébként is számos mű jelent meg: ezek részletes felsorolását a cikkünkben fentebb idézett Berkov-féle historiográfia, valamint az idén megjelent, ugyancsak fentebb méltott bibliográfiai útmutató tartalmazza.²⁹

Különösen tanulságos a Ragyiscsev-viták áttekintése. Itt különösen plasztikusan megmutatkozik az a korábbi fogyatékoság, hogy az egyes irányzatokat mintegy hermetikusan elkülönítették egymástól. P. Szakulin a húszas években „szociális szentimentalizmusnak” nevezi Ragyiscsev *Utazásának* stílusát.³⁰ P. Ljubomirov kétségkívül közelebb jár az igazsághoz, midőn — ugyancsak a húszas években — a XVIII. század különböző stílusainak ötvöződését látja e műben.³¹ A. P. Szkaftimov egy korábbi munkájában, mely azonban nemrég ismét megjelent tanulmányainak gyűjteményében, tagadja Ragyiscsev kapcsolatát a szentimentalizmussal.³² A már említett G. Makogonyenko idézett művében³³ különös módszert választ Ragyiscsev túlértékelésére, illetve a szentimentalizmusnak Ragyiscsev művében letagadhatatlan jelenléte és a szerző kétségkívül haladó, felvilágosult szemlélete látszólagos, mesterségesen „előállított” ellentéte feloldására: véleménye szerint az „Ich-Erzählung” forma megtevésztő: voltaképpen a mű főhőse egyáltalán nem azonos Ragyiscsevvel; egy liberális nemesstílus kell látnunk ebben az alakban, akit a realista (!) Ragyiscsev kritikusan szemlél. Közben neveztek Ragyiscsevet „forradalmi szentimentalistának” (szembeállítva a „reakciós”, Karamzin által képviselt szentimentalizmussal, mígsem P. Berkov egy, a korábbi kutatásokat is átfogó tanulmányában³⁴ határozottan vissza nem utasította Ragyiscsev és művének hőse skizofrén kettéválasztását: míg Makogonyenko kritikai realistának látja a szerzőt, Berkov végül is a realizmus előfutárának tartja. A kutatókat, mint látjuk, érezhetően befolyásolta a Szovjetunióban zajló realizmus-vita, s sehogyan sem tudták feloldani az egyes szerzők világnézete és művei objektív jellege között feszülő ellentmondást: vagy a művek alapján „neveztek ki” önkényesen haladóknak az illető író politikai nézeteit, vagy pedig magát az irodalmi művet marasztalták el. Különösen áll ez N. Pikszanov tanulmányára, ahol a szerző a konzervatív Karamzint és a forradalmár Ragyiscsevet állítja szembe egymással, s az előbbit kifejezetten elmarasztalja mint művészt is, mert „csak” szentimentalista, míg Ragyiscsevet — az *Utazás* egyetlen, kiragadott fejezete alapján — kritikai realistának nevezi.³⁵

Ez a kiragadott és a vitákat közel sem kimerítő példa is bizonyítja a XVIII. század irodalmának tanulmányozásában részint még ma is megfigyelhető sajátosságát: a kutatók nem ritkán hajlamosak a világnézet és írói stílus, ábrázolásmód azonosítására. S míg például a XIX. század vonatkozásában többé-kevésbé megnyugtatóan tisztázódott a „reakciós”

²⁵ Problemi russzkogo Proszvcsenyija v lityerature XVIII veka. Moszkva—Leningrád 1961.

²⁶ Uo.

²⁷ G. MAKOGONYENKO: Ragyiscsev i jego vermja. Moszkva 1956. — Ua.: Novikov i russzkoje Proszvcsenyije XVIII veka. Moszkva 1951. — Ua.: Fonyizin. Moszkva 1961.

²⁸ ZAPADOV A.: Gyerzsavin. Moszkva 1958. — Uaz: Masztyersztvo Gyerzsavina. Moszkva 1958. — Ua.: Otyec russzkoj poezii. O tvorcsestvje Lomonoszova. Moszkva 1961.

²⁹ BERKOV P.: Vvegyenije... — Isztorija russzkoj lityeraturi. Bibliograficeszkij ukazatel.

³⁰ SZAKULIN P.: Russzkaja lityeratura. csaszty 2. 1919.

³¹ LJUBOMIROV P.: „Putyesesztvije” Ragyiscseva. In: Ucsonije zapiszki Szaratovszkogo unyiverszityeta. t. VI. vúp. 3. Szaratov 1926.

³² SZKAFTIMOV A.: O sztyile „Putyesesztvija” Ragyiscseva. Ucsonije zapiszki Szaratovszkogo unyiverszityeta. t. VII. vúp. 3., vmint SZKAFTIMOV A.: Sztyati o russzkoj lityerature. Moszkva 1958.

³³ MAKOGONYENKO G.: Ragyiscsev i jego vremenja.

³⁴ BERKOV P.: Nyekotorije szpornije voproszi izucsenyija Ragyiscseva. In: XVIII vek. Szbornyik 4. Moszkva—Leningrád 1959.

³⁵ PIKSZANOV N.: „Bednaja Anyuta” Ragyiscseva i „Bednaja Liza” Karamzina. K voproszu o borbe ealizma i szentimentalizma. In: XVIII vek. Szbornyik 3. Moszkva—Leningrád 1958.

és „haladó” romantika szembeállításának tarthatatlansága, s bebizonyosodott a merev értéktételek történelmietlen és elietett volta, addig a XVIII. század kapcsán még számos probléma vár megoldásra. A szovjet irodalomtudomány a XVIII. század társadalmi harcainak, társadalom és irodalom kölcsönhatásának vizsgálatában jelentős eredményeket ért el, ugyanakkor a húszas évek formalista iskolájának kiátkozása óta csaknem teljesen elhanyagolták a poétikai elemzést (talán az egy verstan kivételével), a stílusvizsgálatot, s a műveknek mint művészi alkotásoknak vizsgálatát; az egyes alkotói módszerek, irányzatok vizsgálata öncélúvá vált, a művek elemzése nem ritkán ezek illusztrálását szolgálta, s a jó értelemben felfogott irodalomközpontúságot az „irodalomtörténetközpontúság” helyettesítette.

Nem tekinthető egészen véletlennek, hogy az orosz barokk problémáját, melyre fentebb utaltunk, külföldi kutatók vetették fel (D. Cszisevszkij, Angyal E.), s a szovjet szerzők jelentős része még ma is gyanakvással szemléli e kérdést. Ezzel kapcsolatban ismét felvetődik a komplex vizsgálatok sajnálatos hiánya.

Az utóbbi években egyre nagyobb figyelmet fordítanak a szovjet irodalomtörténészek egy eddig csaknem teljesen elhanyagolt, igen izgalmas kérdésre: a latinus műveltség szerepére. Különösen fontos ez Lomonosov költészetének vizsgálatánál, akinek stílusát vajmi nehéz ennek figyelembevétele nélkül elemezni. Már a régi orosz irodalom legkiválóbb ismerője, D. Lihacsov³⁶ is figyelmeztet, hogy bár az eszmei-esztétikai tradíciók elsősorban a bizánci műveltséghez kapcsolódnak, nem hagyható figyelmen kívül a latinus műveltség szerepe sem, főként a XVII. században. Fokozottan vonatkozik ez a XVIII. századra: erről tanúskodnak a XVII. század végi Szimeon Polockij versei (valamennyi modern verstan komoly figyelmet fordít működésére), Nagy Péter püspökének, Feofán Prokopovicsnak stílusa, Tregyamovszkij és Lomonosov költészete, s nem utolsósorban e két utóbbi verselméleti munkái.³⁷

*

Ismertetésünk természetesen nem törekedett teljességre: a szovjet kutatókat érdeklő valamennyi problémakör akárcsak vázlatos áttekintésére, s még kevésbé a XVIII. századdal foglalkozó művek tételes felsorolására. Nem méltattuk az orosz és egyéb irodalmak kontaktusainak tanulmányozását (elsősorban M. P. Alekszejev nevéhez fűződik): inkább a számunkra is nem csekély tanulsággal járó egyes elméleti jellegű kérdés-komplexumokat emeltük ki. Nem hagyhatunk azonban figyelmen kívül — éppen a kapcsolattörténet vonatkozásában — egy számunkra nem lényegtelen adalékot, amire a magyar kutatóknak kellene figyelniük. A már említett J. Lotman egyik tanulmányában foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a valóban enciklopédikus tudású Lomonosov (aki — mint Belinszkij szellemesen írja — „nem csupán megalapította az első orosz egyetemet, de egyben ő volt a mi első egyetemünk is.”) milyen nyelveket tudott. Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a Lomonosov által felsorolt harminc nyelv között szerepel a magyar is, mégpedig azon tizenegy nyelv sorában, amelyeket a többen alaposabban elsajátított.³⁸ G. Miller disszertációjához pedig éppen a magyar nyelvvel kapcsolatos széljegyzeteket fűzött Lomonosov.³⁹ Nem lenne érdektelen a Wolff-tanítvány Lomonosov és az ugyancsak Wolff-tanítvány magyar Lázár János műveinek összehasonlító vizsgálata sem. Bibliográfiánk ugyancsak nem mondható teljesnek; a felsorolt historiográfiai és specifikusan bibliográfiai munkák azonban lehetővé teszik az érdeklődők számára a részletesebb tájékozódást.

³⁶ LIHACSOV D.: Cselovjek v lityerature drevnyej Ruszi. Moskva—Leningrád 1958. — Ua.: Poetyika drevnyerusszkij lityeraturi. Leningrád 1967.

³⁷ Lásd V. FLOROVSKIJ prágai tudós tanulmányát: XVIII vek. szbornij 5. Moskva—Leningrád 1962.

³⁸ LOTMAN J.: K voproszu o tom, kakimi jazikami vlagyel Lomonosov. In: Epoha Proszvecsenyija. Iz isztorii mezdunarodnih szvjazej russzkij lityeraturi. Leningrád 1967.

³⁹ LOMONOSOV M.: Polnoje szoranyije szocsinenyij. Moskva—Leningrád. 1952. t. 6.33.